

OSMANLI DÖNEMİNDE ANTALYA'NIN FİZİKİ ve DEMOGRAFİK YAPISI (1800-1867)*

Rifat ÖZDEMİR

I- ANTALYA'NIN TARİHİ GELİŞİMİ ve İDARİ STATÜSÜ

Antalya, Akdeniz'in kuzey sahillerini kapsayan 36° 06' ve 37° 27' kuzey enlemleri ile 29° 14' ve 32° 27' doğu boylamları arasında kalan, "Teke Yöresi" adı ile bilinen mntıkanın merkezi durumundaki "Antalya Körfezi" kenarında kurulmuş bir iskân alanıdır.

Antalya'nın, M.Ö. 159-138 tarihlerinde hüküm sürmüş *Bergama Kralı II. Attalos* tarafından kurulduğu, "Attalia, Atalia ve Adalya" adalarının da buradan geldiği tahmin edilmektedir. M.Ö. V-III. yüzyıllarına ait bazı sikkelerde ise, şehrin kurucusu olarak Çukurova (Kilikya) krallarının atası sayılan *Kral Mupsus*, gösterilmektedir. Birçok kaynakta ise, *Kral II. Attalos*'un kurucusu olduğu yolundaki görüşlerin daha ağır bastığını belirtmek gerekmektedir. Şehir, M.Ö. 79'da Romalıların eline geçti ve bu dönemde surlar genişletildi. Bizans döneminde ise Akdeniz ticaret merkezi haline getirildi. İslâmın doğup gelişmesinden sonra, İslâm halifelerinin ilgisini çekti ve 860 m. (246 h.) tarihinde "Halife Mütevekkil" 'in eline geçti. Anadolu kapılarının Türklere açılmasından sonra, XI. asrın sonlarına doğru Türler'in eline geçti. Fakat, bu hâkimiyet fazla uzun sürmedi ve 1103 m. (497 h.) tarihinde Bizans İmparatoru "Alexis Komnen" tarafından geri alındı. Onun da hâkimiyeti uzun sürmedi ve Türkler tarafından tekrar ele geçirildi. Bu Türk hâkimiyetinden sonra 1120 m. (514 h.) tarihinde, tekrar Bizans İmparatoru "Yuannes Komnen" 'in eline geçti. 1181 m. (577 h.) tarihinde Selçuklu Sultanı *II. Kılıç Arslan* tarafından kuşatıldı ise de alınamadı. Bu baskıları devam ettiren oğlu Sultan *I. Gıyasettin Keyhüsrev*, 1207 m. (603 h.) tarihinde şehri zaptederek Mubarizüddin Ertokuş'u "Emirü's-Sevâhil veya Melikü'l-Sevâhil" sıfatı ile *Antalya Emiri* olarak tayin etti. Fakat bu Türk hâkimiyeti de

(* Bu makalenin kısa bir özeti, 5-9 Eylül 1990 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu Tarafından Ankara'da tertiblenen Milletler Arası XI. Türk Tarih Kongresine Tebliğ Olarak sunulmuştur.

1215 m. (612 h.) tarihinde *Gautier de Montbeliard* tarafından kesintiye uğratıldı. Kıbrıs'tan getirdiği askerlerle şehri alan *Gautier*, Türkleri kılıçtan geçirdi. Şehir, bu kanlı el değiştirmelerden sonra ancak, Anadolu Selçuklu Sultanı *I. İzzettin Keykavus* tarafından kesin Türk egemenliğine sokulup, frenk ve hıristiyanlardan temizlenebildi (1).

Antalya, Selçuklular zamanında önemli bir merkez haline getirildi. Surlar genişletilip, yeni ilâveler yapılırken, denizden azamî derecede istifade etmek amacıyla rıhtım tamir edilip genişletildi. Yeni tersâne kuruldu. Selçuklu deniz kuvvetlerinin merkezi haline getirilip, "*Sahil Beyliği*" 'nin ikâmet yeri oldu. İdarî ve siyasî açıdan ise, kış aylarında "*Alaiye*" ile beraber ikâmet merkezi oldu.

Selçuklu döneminde önemli bir merkez haline gelen Antalya, bu önemini Beylikler döneminde de korudu. Selçukluların, İlhanlılar tarafından yıkılmasından sonra 1324 m. (725 h.) tarihinde "*Göller Bölgesi*" ile Antalya çevresinde kurulan "*Hamit Oğulları Beyliği*" 'nin (1308-1373) idaresinde kaldı. "*Hamit Oğulları Beyliği*" 'nin hükümrânlığı 1373 tarihine kadar sürdü ve bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin eline geçti(2).

Antalya, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra da "*Teke Sancağı*" 'nin sancak merkezi oldu. XVIII ve XIX. yüzyıllarda genellikle *Konya* veya *Karaman* Eyaletlerine bağlı bir sancak olarak idare edildi (3). XIX. yüzyılın ilk yarısında, genellikle "*Teke Sancağı*" ile "*Hamit Sancağı*" birleştirilerek, bazan da ayrı ayrı "*Vezir*" rütbeli paşalara "*mutasarrıflık*" olarak tevcih edilmekteydi. Göreve gelebilen paşalar, "*mutasarrıf*" ünvanıyla bu iki (veya birini) sancağı yönetirken, göreve gelemeyen "*mutasarrıf*" lar, yerlerine güvendikleri bir kimseyi veya merkezi hükümetin seçtiği becerikli dürüst bir kimseyi "*mütesellim*" sıfatı ile tayin ediyorlardı. Bazen, "*mütesellim*" ler, doğrudan merkezi yönetim veya bir "*hazine*" tarafından bu sancaklardan birisine veya

1) Besim Darkot, "Antalya", *İslâm Ansiklopedisi*, (Kıs. I.A) C.1, İstanbul, 1965, s. 459-460; "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1982, s. 748,764,769,773,775-777, vd.

2) Besim Darkot, "Antalya", *I.A.,C.I* İstanbul, 1965, s. 459-461 "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1982, s. 777-784.

3) Antalya Müzesi, *Antalya Şer'iyye Sicili*, Defter no: 11, Sayfa no:13, a; Şemsettin Sami; *Kamus-ı Âlâm*, C.I, İstanbul, s. ?; "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, s. 774-785

ikisine birden "Teke Sancağı Mütesellimi" veya "Teke ve Hamid Sancakları Mütesellimî" sıfatı ile atanabiliyordu. Görev başına gelen "mutasarrıf" veya "mütesellim" ler, "Teke ve Hamid Sancakları Divanı" adı altında oluşturdukları "Sancak Divanları" ile bu iki (veya birini) sancağı yönetiyorlardı. Meselâ; 15 Şubat 1816 (16 Rebiyü'l-Evvel 1231) tarihinde, Vezir Seyyid Mehmed Vahid Paşa, "mutasarrıf" sıfatı ile "Teke ve Hamid Sancakları" 'nı yönetirken (4), 8 Aralık 1810 (1 Zilkâde 1224) tarihinde, el-Hac Mehmet Ağa yalnız "Teke Sancağı" nı "mütesellim" sıfatı ile yönetiyordu(5). 10 Temmuz 1820 (27 Ramazan 1235) tarihinde, "Teke Sancağı Mütesellimliği" ne atanan "Dergâh-ı Âli Kapucu Başları" 'ndan Ömer Ağa'nın merkezî yönetim tarafından doğrudan atandığını, Ömer Ağa'nın da sancak umûrunu yürütmek için yazdığı "Buyruldu" larda "Teke ve Hamid Sancakları Divanından Isdar edilen Buyruldu" tabirini kullandığını görmekteyiz(6). Verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı gibi, incelediğimiz tarihlerde Antalya, ya müstakillen "Teke Sancağı" adı altında veya "Hamid Sancağı" ile birleştirilerek ya vezir rütbeli "mutasarrıf" paşalar tarafından, veya genellikle asker kökenli "Ağa" sıfatlı "mütesellimler" tarafından yönetilmekteydi. Tanzimat'tan sonraki dönemlerde ise, genellikle "Kaymakam, Mutasarrıf ve Vali" ünvanı ile tayin edilen idareciler tarafından yönetilir oldu (7).

II. Şehre Ulaşan Ana Yollar ve Giriş Kapıları

Antalya, kendi adını alan körfez etrafında kurulduğu için, hem karadan hem de denizden ulaşım imkânına sahiptir. Karadan, sahil kenarını doğu-batı yönünde takip eden yol ile kuzeyden gelip şehirde noktalanın yol, şehre ulaşımı sağlayan başlıca ana kara yollarıdır. Antalya Limanında başlayıp, Kıbrıs, Şam, Mısır, İstanbul, Venedik vb. gibi şehirlere ulaşımı sağlayan deniz yolu ise, bir başka

- 4) Antalya Müzesi, *Antalya Şer'ıyye Sicili*, Defter no:1, Sayfa, No: 6.a-b; Defter no: 2 Sayfa No: 65, a-b; Defter No: 1, Sayfa No: 27, a-b, 34. a-b; Antalya'nın fiziki, demografik, idari, mali, beledi, esnaf, aile ve etnoğrafyasını aydınlatan, Osmanlı Arşivleri ile saha çalışmalarına dayalı olarak, oldukça fazla belge ve bilgi topladık. Bu bilgileri, kısa sürede kitap haline getirmeye çalışmaktayız.
- 5) *Antalya Şer'ıyye Sicili*, Defter No: 1, Sayfa No: 13. a-b, Belge No:1-2; Defter No: 3, Sayfa No: 1.a-b; 8, 9. a-b.
- 6) *Antalya Şer'ıyye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 65. b; Defter No :3; Sayfa No: 8; 9. a-b, Sayfa No: 33. b, Sayfa No : 35. a-b, Sayfa No: 43. b, Sayfa No: 44. a; Defter No: 1, Sayfa No: 5. b.
- 7) "Antalya" *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, s. 783, 790.

ulaşım güzergâhını teşkil etmekteydi. Bu güzergâhlar, hem eski çağlarda hem de Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ayrı önemi muhafaza etmiştir(8). 1329-1334 tarihlerinde Alanya ve Antalya'ya gelen ünlü Seyyah İbni Batuta, 1667'de gelen Evliya Çelebi, 1838'de gelen Charles Fellous bu yolları takip ederek şehre ulaşmışlardır(9).

Şehre ulaşan bu yollar, şehri dört cepheden çeviren Surların belirli noktalarında yer alan kapılardan içeri girmektedir. *Antalya Şer'iyye Sicillerinde* yer alan 1815, 1820, 1825, 1827, 1836 tarihli "*Antalya Kal'ası Tamirat Defterleri*" 'nde bu kapılardan tamir edilenlerin adları ayrı ayrı verilmiştir. Bu kapılar şunlardır (Bkz. Tablo. I) (10).

Tablo 1- Antalya Kal'asının Kapıları (1815-1836)

Sıra No	Kapının Adı	Düşünceler
1	Kebir Kapı (Büyük Kapı)	4 Sıra kuşaklı, Dirhem başlıklı, mısmarlı, bayrak demirli, kilitli, çift kanatlı kapısı vardı
2	Kemikli Kapı	Kemerli, kubbeli, çift kanatlı kapısı vardı.
3	Baruthâne Burcu güneyindeki Kapı	---
4	Merdivenli Kapı	---
5	Küçük Kapı	Dışında Namazgâh vardı
6	Dıvar Kapısı	---
7	İskele Kapısı	Hass Bağçenin deniz tarafındadır.
8	Mesdud Kapı	---
9	Burç Kapısı	---
10	Çarşı Kapısı	Sebilhâne Burcu yakınındadır.
11	Asitâne Kapısı (İstanbul)	Hıdırlık Burcunun sol tarafındadır.
12	Alı Paşa Sarayı Kapısı	Ahşap çatılı bir kapıdır.
13	Küçük Kapıdan İskele tarafına giden Kapı	---

8) B. Darkot, "Antalya" İ.A., C.1, s. 459-460; "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C:2, s. 764-785 vd.

9) İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler*, Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971, s. 3-20, Harita, 3; "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, s. 764-783, 790-793; B. Darkot; "Antalya", İ.A., C.1, s. 764-785.

10) *Antalya Şer'iyye Sicli*; Defter No:1, Sayfa No: 27,28,29,33,34.a-b; Defter No: 3,

Vesikalarda bu kapıların adları geçmektedir. Acaba bu kapılardan başka tamir görmeyen başka kapılar da var mıydı? Belgelerden anlaşıldığına göre, kale duvarları, burçları, kapıları, iskele ve rıhtım için bu tamirat, gecikmiş bir tamirattır. Daha önceki yıllarda tamir edilmesi gerekiyormuş. Tamirattaki gecikmeden dolayı birçok duvar, burç, kapı ve iskele daha fazla tahrip olmuş. Tabii ki bu tahribattan kapılar da nasibini almış. Kapıların sayıları konusunda kesin bir söz söylemek çok zor ama, kanaatimizce yaklaşık sayı bu 13 rakamı olmalıdır.

Üzerinde durduğumuz tarihlerde de aynı yollar ve liman aktif olarak kullanılmaktaydı. Osmanlı ülkesine ait bazı mallar, "*Reaya Tüccarları*", "*Hayriye Tüccarları*", "*Defterlü Tüccarlar*" denilen yerli tüccarlar ile "*Müste'min Tüccarları*" denilen yabancı devletlerin tüccarları vasıtası ile kara yollarından *Antalya Limanına*, oradan da deniz yolu ile başka ülkelere ihraç edilirken, başka ülkelerden deniz yolu ile ithal edilen mallar ise, yine aynı karayolları kullanılarak ihtiyaç duyulan Anadolu şehirlerine sevk edilip pazarlanıyordu. Bu ihraç ve ithal edilen emtidadan belirli oranlarda alınan gümrük resimleri ise, "*Antalya Gümrüğü*"nün başlıca irad (gelir) kaynağını teşkil etmekteydi. 1813, 1817, 1818, 1820 m. (1229, 1233, 1234, 1236 h.) tarihlerinde, "*Antalya Gümrüğü*" nün gelir ve giderlerini tesbit etmek amacıyla tanzim edilen "*Antalya Gümrüğü İrad ve Masarifat Defterleri*" ile "*Müste'min Tüccarları*" ile "*Hayriye Tüccarları*" nın (Reaya Tüccarları, Defterlü Tüccarları) alıp sattığı malları gösteren "*Tereke Tefteleri*" nin incelenmesi, *Antalya Limanından* ithal edilen mallar ile ihraç edilen malların çeşit ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir (11). Yine yukarıda belirttiğimiz 1815-1836 tarihleri arasında Antalya Limanı, iskele, rıhtım ve depolarının geniş çaplı tamirattan geçirilmesi, devletin, limana ve bu limandan yapılan ticarete verdiği önemi açıkça göstermiş olmaktadır(12) Burada görülen

Sayfa No: 1, 2, 34, 35. a-b; Defter No: 6, Sayfa No: 60, 61. a-b. vd. Bu kapıların yerleri ve özellikleri hakkındaki bilgileri sözünü ettiğimiz çalışmada vermeye çalışacağız.

11) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No : 36.b; Defter No: 2, Sayfa No: 1.b, 4.b, 20.b, 59.a; Defter No: 3, Sayfa No: 65.b; Defter No :4, Sayfa No :20.b; Defter No : 6, Sayfa No: 57.b, 92.a; Defter No: 7, Sayfa No : 22.a; Defter No:11, Sayfa No: 70.b, 76.b.

12) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34. a-b; Defter No: 3, Sayfa No : 1, 2, 34, 35. a-b; Defter No: 6, Sayfa No: 60-61, a-b vd.

canlı ticaret, Osmanlı İmparatorluğunun sıkıntılı günler geçirmesine rağmen, Antalya'da başlayıp, Antalya'da biten kara ve deniz yollarının, bu dönemde de, hala eski önemlerini koruduğunu, askeri açıdan stratejik önemi olan bu merkezin, ticarî açıdan da gözardı edilemeyeceğini açıkça göstermiş olmaktadır.

III. Antalya Kal'asının Tarihi Gelişimi ve Fonksiyonları

1. Şehri Kuşatan Surların Özelliği ve İnşaası

Kal'a, muhtemelen şehrin bânisi sayılan Bergama Kralı II. *Attalos* tarafından inşa edilmiştir. Şehrin M.Ö. 79'da *Romalı*'ların eline geçmesinden sonra, kal'anın bazı yerleri tamir edilirken, bazı yerleri de genişletilmiştir. *Bizanslı*'lar döneminde de aynı tamir ve genişletme işlemlerinin devam ettiği bilinmektedir. XI. asrın sonlarına doğru, şehre hâkim olan Selçuklu Türkleri döneminde de benzer uygulamalar yapılmıştır. Özellikle Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Mart 1207 m. (603 h.) tarihinde, şehri ele geçirmesinden sonra, yıkılan kal'a duvarları tamir edildi, yeryer ilâveler yapıp, kitâbe ve Selçuklu sembolleri ile süslendi. Bu imâr faaliyetleri 1215 tarihine kadar sürdü ve bu tarihte şehirde oturan hristiyan teba isyan edip, Kıbristan asker getiren Gautier de Montbeliard'in yardımı ile müslüman Türkleri kılıçtan geçirdiler. Bu kanlı eldeğiştirme sırasında kal'a yeniden tahrip oldu. Hristiyan egemenliği, I. İzzeddin Keykavus'un (1211-1220) (II. Kılıç Arslan'ın torunu), Selçuklu tahtına hâkim olmasına kadar sürdü. Sultan I. Keykavus, muhtemelen 1216'da hristiyan tebaa ve onlara destek verenler üzerine düzenlediği bir seferle şehri geri aldı. Bir müddet burada kalarak, savaş sırasında tahrip olan kal'e duvarlarını tamir ettirdi. Ünlü Seyyah İbni Batuta'nın, "hristiyanların, müslüman Türklerin ve melik ve idarecilerin ayrı mahalleleri vardır. Mahallelerin etrafında surlar vardır. Hristiyan tacir mahalleleri ile müslim mahalleleri arasındaki sur'un kapıları gece ve cuma namazlarında kapanır" şeklindeki müşahadesi, bu kanlı eldeğiştirmelerde tekrar gece veya cuma namazlarında müslüman Türklerin kılıçtan (rivayete göre 1215 tarihinde, hristiyanlar tarafından kılıçtan geçirilen müslüman Türkler ile onların liderleri durumundaki emir ve kadılar, gece ve cuma namazı saatlerinde katledilmişlerdir) geçirilmesini önlemek amacıyla, mahalle aralarına

yeni sur ilâveleri yapılmış olmalıdır(13). Bu kanlı eldeğıştirmeler sırasında, dinî ve etnik unsurların can, mal ve ırz güvenliklerini sağlamak amacıyla, mahalleleri etrafına böyle surlar yapmaları şeklindeki uygulamalar ise akla da yatkın düşmektedir.

Şehrin önemli bir körfez kenarında kurulmuş olması, her dönemde askerî ve ticarî açıdan önemini korumasına neden oldu. Körfezde yapılan rıhtım ve tarsane, bir taraftan askerî ve ticarî amaçlarla kullanılırken, diğer taraftan denizden surlara giriş ve çıkışları kontrol altında tutuluyordu.

1373'de şehrin Osmanlı egemenliğine geçmesinden sonra da kal'anın tamir ve genişletme işlemleri devam etti. Osmanlı dönemi Antalya kal'ası hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, kal'anın 4400 adım genişliğinde, 80 burçlu olduğunu belirtmektedir(14).

İncelediğimiz dönem sicillerinde, surların genişliği ile burçlarının sayısı hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Zaman zaman yapılan tamiratlarda, tamir edilen surlar, burçlar ve bunların müstemilatları hakkında ayrıntılı bilgiler verilirken, sur ve burçların tamamı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. Özellikle 1815, 1816, 1820, 1825, 1827, 1836 (1230, 1231, 1235, 1241, 1242, 1251) tarihlerinde Antalya kal'asının surları, burçları, kapıları, hisar vb. gibi yerlerinde meydana gelen tahribatları tamir etmek amacıyla Antalya mahkemesi, Hassa Mimarı ve Antalya Benna Emîni (Şehir mimarı) tarafından tanzim edilen "*Tamirat Defterleri*" 'nde, tamir edilecek yerlerin özelliği, kullanılacak demir, taş, kiremit, kereste, kum, kireç vb. gibi malzemelerin çeşit, miktar ve özelliği, çalıştırılacak usta ve ırgat sayıları, bunların yevmiyeleri hakkında ayrıntılı bilgi verilirken, kal'anın toplam genişliği, burç sayı ve özellikleri, iç surlar hakkında detaylı bilgiler yer almamaktadır(15). Biz, vesikalardaki bu eksikliği az da olsa giderebilmek için, tâmir

13) İbn Batuta, *İbnî Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler*, Yayıncı Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971, s. 3-11; B. Darkot, "Antalya" İ.A., C.1, s. 459-461; "Antalya" *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, s. 764, 769, 773-778, 790-792.

14) Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.9, s. 285-290

15) *Antalya Şer'iyeye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 27, 28, 29, 33, 34. a-b; Defter No: 2, Sayfa No: 65. a-b; Defter No: 3, Sayfa No: 1.a-b, Sayfa No: 8-9.a-b, Sayfa No: 33. a-b, Sayfa No: 35. a-b, Sayfa No: 44.a-b; Defter No: 6, Sayfa No: 60.a-b, Sayfa No: 61.a-b vd.

edilen surlar ile tâmir edilen burçların sayılarını vererek konuyu biraz olsun aydınlatmaya çalışacağız.

Belirttiğimiz tarihlerde, yapılan onarımları göstermek amacı ile tanzim edilen "*Tamirat Defterleri*" 'nden tesbit ettiğimiz 13 kapının yanında, yaklaşık 45 tane (yürüttüğüm çalışma tamamlandığı zaman bu rakam değişebilir) burç, kule ve tabyanın adını daha tesbit ettik. Bunlardan bazılarının adları şunlardır (Bkz. Tablo : II).

Tablo II- Antalya Kal'asının Bazı Burçları (1815-1836)

Sıra No	Burçların Adı	Sıra No	Burçların Adı
1	Kızıl Tophâne Burcu	8	Zindan Burcu
2	Değirmen Burcu	9	Bademli Burcu
3	Baruthâne Burcu	10	Âsitâne Burcu
4	Hıdırlık Burcu	11	Ali Paşa Sarayı Burcu
5	Alaca Köşk Burcu	12	Uzun Burç
6	Tophâne Burcu	13	Hass Bağçe Burcu
7	Sebilhâne Burcu	14	Liman Burcu vd. (16)

Tablo II. de görüldüğü gibi, bazı burçlar kullanılış amaçlarına göre isim alırken, bazıları da kal'a içinde buldukları yere göre isim almaktadırlar.

2. İç Kal'a (Hisar)

Eski çağlardan beri, şehirleri kuşatan kal'alar, genellikle "*Dış ve İç Kal'a*" denilen iki bölümden meydana gelmekteydi. Bunlardan en dışta kalan "*Sur*" ların çevirdiği bölüme "*Dış Kal'a*" iç surların

16) *Antalya Şer'iyye Sicli*; Defter No 1, Sayfa No : 27, 28, 29, 33, 34.a-b; Defter No: 3, Sayfa No: 1, 2, 8, 9, 35.a-b; Defter No: 6, Sayfa No: 60, 61. a-b.

Bu burç, kule ve tabyaların çeşitli mimari özelliklerini ileriki çalışmamızda vermeye çalışacağız.

çevirdiği bölüme ise "İç Kal'a" veya "Hisar" denilmektedir. "Dış Kal'a" daha çok askeri amaçlı savunmaya yönelik olarak yapılırken, "İç Kal'a (Hisar)" hem askeri amaçlı, hem de idari ve mali amaçlı olarak kullanılmaktaydı. Bu özellikleri Anadolu'daki birçok Osmanlı şehirlerini kuşatan kal'alarda da görmekteyiz.

Antalya Kal'ası, körfezden başlayarak şehri baştan başa kuşatacak şekilde inşa edilmiştir. Dışarı ile irtibatı muhtelif kapılar vasıtası ile olmaktadır. Dış surlar, bu surların muhtelif yerlerine inşa edilen burç ve kuleler, genellikle ilk etapta yapılacak askeri taarruzları önleme amacına yöneliktir. Bu surları barış zamanında askeri, idari mali vb. gibi çok amaçlı olarak kullanmak oldukça zor gözükmektedir. İşte hem bu ihtiyaçları karşılamak, hem de savaş zamanında savunma alanına daha da daraltmak amacıyla "İç Kal'a" 'nın inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, Ankara, Konya, Diyarbakır gibi Osmanlı şehirlerinde benzer uygulamalar gözlenmektedir.

Antalya İç Kal'ası, körfez çevresinde yer almaktadır. İçten yapılan yeni surlar ile bu mekan sağlanmış gözükmektedir. Bu mekanda, nevbethaneler, cepehanelikler, zindan denilen hapisane, çeşitli emtia ve eşyaların muhafaza edildiği depolar yer almaktaydı. Bu özelliği ile çeşitli Osmanlı şehirlerinde gördüğümüz iç kal'aların fonksiyonlarını burada da görmekteyiz. 1815-1836 tarihlerinde yapılan tamiratlarda "İç Kal'a" 'da yer alan bazı kapı, burç, kule, tabya, cepehanelik ve depolar da ayrı ayrı tamir edilmiştir(17).

17) *Antalya Şer'iyeye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No : 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35. a-b; Defter No: 3, Sayfa No: 1, 2, 8, 9, 34, 35. a-b; Defter No: 6, Sayfa No: 60, 61.a-b vd.; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyıl'ın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 39-43; Özer Ergenç, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesinde Basılmamış Doktora Tezi, No : 172, Ankara, 1973; Özer Ergenç, "XVI. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşik Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, 1980, s. 85-108.

3. Kal'anun Değişik Tarihlerde Geçirdiği Tamiratlar

Yukarıda şehri, Bergama Kralı II. Attalos'un kurduğunu, muhtemelen surların da O'nun döneminde inşa edildiğini belirttik. Gerek bu dönemde, gerekse Roma ve Bizans döneminde, ihtiyaç duyulan bazı yerler tamir edilirken bazı yerler de genişletilmiştir. Aynı işlem Selçuklu ve Beylikler döneminde de tekrar edilmiştir. Selçuklu döneminde vukua gelen kanlı katliamlardan sonra, müslüman Türkler ile idarecilerini korumak amacıyla, onların oturduğu mahalleler etrafına ilâve surlar yapıldığı da yazılan rivayetler arasındadır. Bu dönemlerde yapılan tamirat ve ilâveler, Osmanlı döneminde de durmadı. Şehrin 1373'de Osmanlı egemenliğine geçmesinden sonra, ihtiyaca göre tamiratların yapıldığı muhakkaktır. Fakat, 1373 tarihinden 1800 tarihine kadar geçen 427 yıllık sürede kaç defa tamirat yapıldı, hangi yerleri, ne çeşit ve ne kadar malzeme kullanıldı, ne kadar usta ve ırgat çalıştırıldı, toplam ne kadar akçe sarf edildi? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Ama incelediğimiz döneme ait kesin bilgi ve rakamlar vermemiz mümkün olmaktadır.

4. Osmanlı Yönetiminin 1800 Tarihinden Sonra Yaptığı Tamiratlar

a. Tamirat Sırasında Takıp Edilen Bürokratik Yollar

Osmanlı şehirlerine hayat veren hukukî, idarî, askerî, mali, sosyal, dinî ve eğitim amaçlı kurumlar tamire muhtaç olduğu zaman, o kurumda görev yapan kimse bir "*arzuhal*" (resmî dilekçe) veya "*takrîr*" ile (genellikle ehl-i örf mensubunun yazdığı resmî yazı) "*mahkeme*" 'ye veya doğrudan "*merkezî yönetime*" (bu yol pek fazlaca uygulanmazdı) başvurarak görev yaptığı tesisin tamire muhtaç olduğunu açılan "*mahkeme, şehir mimarı, ustalar*" ve "*ehl-i vuku*" denilen kimseler tarafından mahalline gidilerek keşfinin yapılp, gerekli olan "*Tamirat Defteri*" 'nin (keşif raporu) çıkartılmasını istemekteydi. Mahkeme uygun gördüğu takdirde, sunulan "*arzuhal*" veya "*takrîr*" 'in mahiyetini esas alan bir "*ilâm-ı şer'iyye*" 'yi (mahkemenin resmî makamlara yazdığı resmî yazı) yazıp Dersaadet'e (İstanbul) göndermekte ve nasıl davranılması gerektiğini belirten "*ferman-ı şerif*" 'in verilmesini istemekteydi. Eğer tamirat istediği, merkezî hükümet tarafından da uygun görülüp, gerekli olan tamiratın yapılması doğrultusunda "*ferman-ı âli*" yazılmışsa, bu fermanın mahkemeye ulaşıp, "*sicil-i mahfuz*" 'a (şer'iyye sicili) yazılmasından sonra, harekete geçen mahkeme, "*mahkeme natblerinden birisi, şehir mimarı, şehirde görev*

yapan neccar, dülger, taşçı, demirci" vb. gibi bazı ustalar ile bina işlerinden anlayan diğer ilgililerden oluşan bir komisyon kuruyordu. Bu komisyonu tamirat mahalline göndererek, tamiri istenen tesisin dikkatlice tahkik edilmesini, tamir edilecek mahallerin ayrı ayrı keşfedilip, hangi malzemeler ile ne miktarlarda gideceğinin ayrı ayrı tesbit edilmesini, zikredilen tamiratın kaç günde, kaç usta, kaç ırgat ile bitirilebileceğini, yapılan tamiratın toplam maliyetinin ne olacağını ayrı ayrı tesbit edilip "*Tamirat Defteri*" 'nin çıkartılarak mahkemeye teslim edilmesini istemekteydi. Bu "*keşif raporu*"nun çıkartılmasından sonra harekete geçen mahkeme, "*Tamirat Defteri*" 'nin bir suretini *Der-Saadet*'e gönderirken, diğer taraftan yapılacak tamiratın mahkeme ve şehrin kendi imkânları ile yapılması mümkün ise kendi imkânları ile tamirata başlamakta, eğer bu mümkün değilse, merkezden "*Hassa Mimarı Halifesi*" istemekteydi. İstenen mimar veya malî destek geldikten sonra tamirata başlanıyordu. Tamiratın bitişinden sonra da mahkeme tarafından *Der-Saadet*'e yazılan bir "*ilâm-ı şer'i*" ile tamiratın tamamlandığı belirtilmekteydi (18). Aynı bürokratik uygulamaları Antalya Kal'asının tamiratında da görmekteyiz. Mesela: 8 Mayıs 1815 (28 Cemaziye'l-Evvel 1230) tarihinde, Antalya Kal'asının tamiri için "*Teke ve Hamid Sancakları Mutasarrıfı*" Vezir Seyyid Mehmed Vahid Paşa'nın, İstanbul'a hitaben "*Arz-ı Takrîr*" (ehl-i örf mensubunun üst makama yazdığı resmî yazı) yazdığını, bu "*takrîr*" 'i alan Antalya mahkemesinin de bir "*ilâm-ı şer'i*" yazıp *Der-Saadet*'e gönderdiği ve kal'anın tamiri için izin istediğini(19) 16 Haziran 1820 (5 Ramazan 1235) tarihinde yapılan tamiratta ise, "*Teke ve Hamid Sancakları Mutasarrıfı*" Vezir Mehmed Emin Rauf Paşa'nın "*Arz-ı Takrîr*" yazdığını, bu "*arz*" 'a ilâveten Antalya mahkemesinin de "*ilâm-ı şer'i*" yazıp İstanbul'a gönderdiğini (20), yine 21 Haziran 1825 (5 Zilkade 1240) tarihinde yapılan tamiratta ise Antalya Kal'a Dizdarı Mehmed Ağa'nın "*Arıza*" (resmî yazı) yazdığı, bu yazıya Antalya nâibinin "*ilâm-ı şer'i*" ekleyip İstanbul'a müracaat

18) Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşası ve Tamirâtı Üzerine Bazı Bilgiler", *Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Dergisi (TAÇ)*, Cilt, 2, Sayı, 6, (Temmuz- 1987) İstanbul, 1987, s. 23-29; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 209-213.

19) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 34.a-b.

20) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 65, a-b.

ettiğini görmekteyiz(21). Bu istekleri değerlendiren merkezî yönetim, tamiratın yapılmasının uygun olduğu, acilen "*Tamirat Defteri*" nin çıkartılıp İstanbul'a gönderilmesini isterken, buradaki teknik ihtiyaçları karşılamak üzere "*Hassa Mimarî Halifelerinden Mustafa Raşit Efendi*" 'yi de "*Bina Emîni*" sıfatıyla Antalya'ya gönderdiğini görmekteyiz. Bu istek ve emirleri kapsayan "*ferman-ı şerif*" 'in 15 Şubat 1816 (16 R. Evvel 1231) tarihinde yazılıp, Antalya mahkemesine gönderilmesi ve ferman'ın "*Antalya Sicill-i Mahfuzu*" 'na yazılmasından sonra işe başlamak için gerekli bürokratik ortam oluşmuş olmaktadır(22). Bu işlemi tamamlayan mahkeme hemen "*Tamirat Defteri*" 'nin çıkartılması için gerekli olan komisyonu kurup işe başlamıştır. Bazan bu "*Defter*" mahkemenin ilk müracaatından önce tanzim ettirilip, yazılan "*ilâm*" ve "*Arz-ı Takrir*" ile beraberce İstanbul'a gönderilebiliyordu. Bu gibi durumlarda, eğer İstanbul'dan "*Hassa Mimarî Halifest*" gönderilmesi uygun görülürse bu "*Defter*" onun eline verilip, ilgili mahalle gönderilmekteydi. Meselâ: 8 Mayıs 1815 tarihinde, Antalya Kal'asının tamiri için gerekli olan iznin verilmesinden önce, 5 Mayıs 1815 (25 Cemaziye'l-Evvel 1230) tarihinde, "*Tamirat Defteri*" 'nin tanzim edilmiş olduğu gözlenmektedir(23). Bu gibi durumlarda gerek görülürse, "*Keşif Defteri*" 'nin bazı yerleri değiştirilebiliyordu. Ama daha sonraki yıllarda yapılan tamiratlarda birinci yolun izlenmiş olduğunu görmekteyiz. Meselâ : 16 Haziran 1820 (5 Ramazan 1235), 10 Temmuz 1820 (27 Ramazan 1235) tarihlerinde yapılan müracaatların "*Tamirat Defterleri*", Kasım Başları 1825 (Evâsıt-ı R. Evvel 1241) tarihinde, yani 5 yıl sonra tanzim edilebilmiştir(24). Bu kadar gecikme, normal olmayan bir uygulamadır. Bu gecikmeye, Antalya "*Şehir Mimarî*" 'nin, "*Bina Emîni*" 'nin ölümü ve değişiklikleri ile bazı "*ehl-i örf*" mensuplarının sık değişiklikleri neden olmuş gözükmektedir.

Bu bürokratik uygulama tamamlandıktan sonra, Kal'anın dış surları, iç Kal'anın bazı bölümleri, birçok burç, kule ve tabyalar,

21) *Antalya Şer'iyye Sicill*; Defter No: 3, Sayfa No: 8.b, 9.a.

22) *Antalya Şer'iyye Sicill*; Defter No: 1, Sayfa No: 6.a-b.

23) *Antalya Şer'iyye Sicill*; Defter No: 1, Sayfa No: 27, 28, 29, 33, 34. a-b.

24) *Antalya Şer'iyye Sicill*; Defter No: 2, Sayfa No: 65.a-b; Defter No: 3, Sayfa No: 1.a-b.

cephanelik ve depolar, surlardan girişi sağlayan birçok kapı ve merdivenler, rıhtım ve iskelenin önemli yerleri ayrı ayrı tamire tabi tutulmuştur.

b. Tamiratta alışan Mimar, Usta ve Amele Sayısı

Osmanlı şehirlerinde bulunan önemli adli, idari, mali, dini ve sosyal yapıların inşa ve tamiratlarında, gerekli olan mimar, usta ve ameleler mümkün olduğu kadar şehrin imkânları ile zmlenmeye çalışılıyordu. Eğer bu yeterli gelmezse şehrin bağlı bulunduğu "sancak" içinden, o da yeterli olmaz ise sancakın bağlı bulunduğu "eyalet" içinden, bu uygulama da yeterli olmazsa merkezı yönetimden, yani Der-Saadet'ten mimar, usta ve amele gönderilmesi istenmekteydi. Bu tür uygulamayı Antalya Kal'asının tamiratında da görmekteyiz.

Antalya Kal'asının tamiratına karar verilip gerekli olan "Tamirat Defteri" 'nin hazırlanması, çeşitli yazışmalardan sonra bürokratik işlemin tamamlanması üzerine, bu tamiratı gerçekleştirecek mimar, usta ve amelelerin temin edilmesine sıra gelmiştir. Bu ihtiyaın karşılanması için, "Teke ve Hamid Sancağı Mutasarrıf (veya Mütesellim)" 'ın İstanbul'a müracaat ettiğini görmekteyiz. 15 şubat 1816 (16 Rebiy'l-evvel 1231) tarihinde, "Teke ve Hamid Sancakları Mutasarrıfı Vezir Seyyid Mehmed Vahid Paşa" 'ya hitaben yazılan bir "Ferman-ı Alışan" 'da, Antalya Kal'asının tamiratı için "Antalya Mahkemesi" ve "Hassa Mimarı Mustafa Raşid" tarafından tanzim edilen "Tamirat Defteri" 'nin incelendiği, İstanbul'dan istenen *Duvarcı, Taşcı, Kireci, Neccar, Usta ve Amelelerin* karşılanması mümkün olmadığı, İstanbul ve çevresinden gönüllü olarak toplanan usta ve amelenin *Tuna Sahillerindeki* kal'aların tamiratı ile görevlendirildiği, Antalya kal'asının tamiri için gerekli olan usta ve amelenin mahallinden veya sancak içinden karşılanmasının istendiğini, usta ve amele yevmiyelerinin emsal uygulamalara göre verilmesinin emredildiğini görmekteyiz(25). Bu emrin alınmasından sonra harekete geçen "Antalya mahkemesi", sancak yetkilileri ile konuyu bilen ve "*vcuhu-ı ahali*" denilen kimselerden oluşan bir komisyon ile "Teke Sancağı" sınırları içinde bulunan *Antalya, Elmalı, Kaş, Finike, Serik, Bucak ve Kalkanlı* denilen 7 kazaya isabet eden *Duvarcı, Neccar (Dülger) ve Amele*

25) Antalya şer'iyye Sicli; Defter No: 1, Sayfa No : 6.a-b.

miktarları ile bunların herbirine verilecek yevmiyelerin miktarları ayrı ayrı tesbit edilerek ilgili kazalara "ilam-ı şer'i" 'ler ile bildirilir. Bu "Tevzi Defteri" 'nde Duvarcı ustalarının herbirine yevmi 60'ar para, Neccar (dülger, marangoz) ustalarının herbirine yevmi 60'ar para, Amele olarak çalışanların herbirini de 30'ar para ücret ödenmesi kararlaştırılmıştır(26). Kazalara "Tevzi ve Taksim" edilen usta ve amelelerin sayıları ve yevmiyeleri şöyledir (Bkz. Tablo-III):

Tablo III- 1816 Tarihinde Antalya Kal'asının Tamiratında Çalışan Usta ve Amelelerin Sancak İçindeki Kazalara Dağılımı Gösteren Tablodur.

Sıra No	Kazanın Adı	Usta ve Amele Sayısı (kişi olarak)			Usta ve Amelelere Bir Günde Ödenen Ücret Miktarları (para olarak)			Düşünceler
		Duvarcı Ustası	Neccar Ustası	Amele	Duvarcı Ustalarına Ödenen	Neccar Ustalarına Ödenen	Amelelere Ödenen	
1	Antalya (merkez)	20	10	60	1200	600	1800	Her kazadan alınan elemanlara ödenen ücretler
2	Elmalı	20	10	60	1200	600	1800	
3	Kaş	10	4	50	600	240	1500	
4	Finike	10	4	40	600	240	1200	
5	Serik	10	4	20	600	240	600	
6	Bucak	10	2	20	600	120	600	
7	Kalkanlı	4	2	20	240	120	600	
Toplam		84	36	270	5040	2160	8100	
Usta ve Amele Toplamı :					390 kişi			
Usta ve Amelelere bir günde ödenen yevmiyeler								
Toplamı : 15300 para (382,5 guruş; 45900 akçe eder).								

26) Antalya Şer'iyye Sicili; Defter No: 1, Sayfa No : 5.b, 6.b.

Tablo-II'de görüldüğü gibi, 7 kazadan toplam olarak 84 Duvarcı ustası, 36 Neccar, 270 kişi Amele istenmiştir. Toplam 390 kişilik Usta ve Ameleye, bir günde 15300 para (382,5 guruş, 45900 akçe eder) yevmiye ödenmektedir. Bu rakamlar, 1815-1816 yılında yapılan tamiratlar için kabul edilmiştir. Fakat tamiratın 1827 yılına kadar devam ettiği gözlenmektedir(27). Bu tarihe kadar usta ve amele çalışmış olmalıdır. Ancak sayıları ile aldıkları ücretlerin aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü 10 Haziran 1827 (15 Zilkade 1242) tarihinde, tanzim edilen bir "*Kal'a Tamirat Defteri*" 'nde, daha önce Antalya Kal'asının tamir edildiği, bu tamiratta çalışan duvarcı, neccar ustaları ile duvarcı ve neccar amelesi, ırgatbaşı ve rençberden (köyündeki çiftini bitirip şehre çalışmaya gelen vasıfsız amele) sözedilmektedir. Bu deftere göre, bir neccar ustası ile bir duvarcı ustası yevmî 120'şer paradan, bir neccar amelesi ile bir duvarcı amelesi yevmî 60'ar paradan, bir ırgatbaşı yevmî 40'ar paradan, bir rençber amele denilen vasıfsız mevsimlik işçinin yevmî 40 paradan çalıştığını görmekteyiz(28). Belgeden anlaşıldığı gibi genel tamirat sırasında eksik kalan yerler 6 tane usta va amele ile tamamlanmaya çalışılmış gözükmektedir. Fakat burada dikkati çeken husus, usta ve amele yevmiyelerinin yüzde yüz artmış olmasıdır. 1816'da yevmî 60 para alan duvarcı ve neccar ustasının yevmiyesi, 1827 yılında yani 11 yıl sonra 120 paraya; 30 para alan ameleninki ise 60 paraya çıkmıştır. Artışlar bununla da kalmıyarak 8 Mart 1836 (19 Zilkaade 1251) tarihli bir "*Tamirat Defteri*" 'ne göre, bir taşçı ustasının yevmiyesinin 190 paraya, bir duvarcı ustasının 180 paraya, âlâ (iyi) neccar yevmiyesinin 190 paraya, edna(zayıf) neccarınki 160 paraya, rençber işçisinin yevmiyesi 110 paraya, tekneclî yevmiyesinin ise 100 paraya çıktığını görmekteyiz(29). Görüldüğü gibi 20 yıl sonraki artışlar % 300'ü geçmiştir. Bu gösteriyorki tamiratlar ne kadar uzarsa inşaat maliyetleri de o nisbette artmaktadır. Devletin idarî, malî ve askerî açıdan sıkıntılı olduğu bir dönemde yapılan bu tamiratın, geciktikçe devlet maliyesine ne kadar zarar verdiği açıkça görülmektedir.

27) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 27, 34.a-b; Defter No: 2, Sayfa No: 65.a-b; Defter No: 3, Sayfa No: 1, 8, 9,33, 35, 44. a-b; Defter No: 6, Sayfa No :60, 61.a-b.

28) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 6, Sayfa No: 60, 61. a-b.

29) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 6, Sayfa No: 60, 61.a-b.

c. *Tamiratta Kullanılan Malzemelerin Adı, Çeşidi, Miktar ve Fiyatları*

Osmanlı şehirlerinde bulunan dinî ve sosyal yapıların tamiratında genellikle bölgede bulunan mimarî malzemelerin kullanılmasına özen gösterilmekteydi. "*Tamirat Defterleri*" 'ne göre, sadece taştan veya tuğladan veyahutta taş ve tuğla karışımı şeklinde yapılacak olan duvarların uzunluğu, kalınlığı ve yüksekliği "*mimarî zira*" (bir mimarî zira', bir neccarî zira, vebir arşın birbirine eşit olup 75 cm'dir), "*arşın*" (75 cm) ve "*endaze*" (65 cm olan uzunluk ölçüsü) (30) ölçü birimleri esasına göre tesbit edilirdi. Bu tesbitten sonra, o duvar için ne kadar taş, tuğla, kum, kireç, horasan, kurşun ve demir ideceği ayrı ayrı belirlenerek en yakın bölgeden temin edilme cihetine gidilirdi. Tamiratta gereken ahşap malzemeler için de, ayrı yöntem uygulanmaktaydı. İnşaatin özelliğine göre kullanılacak kerestenin cinsi, eni, boyu ve uzunluğu, bu malzemeyi birbirine tutturacak çivi, mismar, eğseri, kelepçe, kaplama için kurşun ve bakır malzemeler de ayrı ayrı tesbit edilmekteydi. Bu tesbitten sonra bunların en yakın mahalden temin edilmesi, temin edilen kereste ve demir aksamının konulacağı yere göre işlenmesi cihetine de gidilmekteydi.

Antalya Kal'asının tamirâtı için 25 Mayıs 1815 (15 C.Âhir 1230) tarihinde tanzim edilen "*Tamirat Defteri*" 'nde (31), 5 Mayıs 1815 (C.Evvel 1230) tarihinde tanzim edilen "*Tamirat Defteri*" 'nde (32), Kasım Başları 1825 (Evâsıt-ı R. Evvel 1241) tarihinde tanzim edilen "*Tamirat Defteri*" 'nde(33), 10 Haziran 1827 (15 Zilkaade 1242) tarihinde tanzim edilen "*Tamirat Defteri*" 'nde(34), 8 Mart 1836 (19 Zilkaade 1251) tarihinde Kal'anın bazı yerlerinin tamiri ile Kal'a etrafında münasip 8 yere kurulacak "*tabya*" 'ların inşa ve tamiratında (35) aynı uygulamaları net olarak görmekteyiz.

30) M. Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I. s. 88, C.II, s. 754, C.III, s. 663-664.

31) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 1, 6.a-b.

32) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 27, 28, 29, 33, 34.a-b.

33) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 3, Sayfa No: 1, 8, 9, 33.a-b.

34) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 3, Sayfa No: 33, 35.a-b.

35) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 6, Sayfa No: 60, 61. a-b.

Yukarıda belirttiğimiz "*Tamirat Defteri*" 'ne göre, Dış Kal'ada, İç Kal'ada (Hisarda), birçok burç ve kulelerde, kal'a kapılarında, cephanelikte, zindanda, depolarda, tabyalar ile rıhtımda kullanılan malzemelerden bazıları şunlardır. Bölgeden çıkartılan renkli taş, duvarların dış kaplaması, köşeler ve kapı kemerleri için yontmataş, yontma köfeke taş, mermer, rıhtım için blok taş, moloz taş, tuğla, kiremit, kireç, kum, horasan, değişik ölçülerde çam, gürgen, kibrit ağacı, katran ağacı, kara ağaç, kurşun, bakır, demir, demir halka, mısır, eğseri, cam ve aşı toprağı. Bu malzemeler ile usta ve amele ücretleri toplanarak genel bir tamirat maliyeti elde edilmeye çalışılmıştır. 15 Şubat 1816 (16 R. Evvel 1231) tarihinde, *Teke ve Hamid Sancakları Mutasarrıfı* Vezir Seyyid Mehmed Vahid Paşa'ya gönderilen "*ferman*" 'da bu maliyetin 160.578 guruş (6.423.120 para, 19.269.360 akçe eder) olduğu belirtilmektedir(36). Zamanına göre büyük bir servet olan bu para, kısa sürede harcanılarak, tamirat işi tamamlanamamıştır. 16 Haziran 1820 (5 Ramazan 1235) tarihinde, vadesi ile ölen "*Bina Emini Dergah-ı Mualla Kapucubaşısı İsmail*" 'in yerine "*Kaş Ayan-ı Sabık*" ı olan Mehmed'in tayin edilmesi üzerine, Antalya Mahkemesine gönderilen bir "*ferman*" 'da, geçen 4 sene içinde ancak 38.402,5 guruşluk bir tamiratın gerçekleştirilebildiğini görmekteyiz (37). Bu gösteriyor ki, büyük boyutlara varan tamirat olayı yavaş gitmektedir. Bu gecikme idareciler arasındaki değişikliklerden, gerekli olan malzemelerin zamanında temin edilemeyişinden, yeterli derecede usta ve amele temin edilemeyişinden olmalıdır. Tamirat geciktikçe, yeni tamir alanlarının çıkması da mukadderdir. O nedenle olmalıdır ki, 1825, 1827, 1836 tarihlerinde yeni yeni "*Tamirat Defterleri*" tanzim edilerek duruma çare bulunmaya çalışılmıştır.

IV. Şehrin Gelişimi ve Mahalleleri

1. Mahallelerin Yerleşim Düzeni ve Sayıları

Yukarıda belirttiğimiz "*Dış Kal'a*" "*İç Kal'a*" surlarıyla çevrili olan Antalya'da, Evliya Çelebinin belirttiğine göre, XVII. yüzyılda Kal'a içinde 4, Kal'a dışı ile kuzey tarafında 20 Türk-Müslüman, 4 Rum mahallesi mevcuttu(38).

36) *Antalya Şer'hiye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 6. a-b.

37) *Antalya Şer'hiye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 65. a-b.

38) Evliya Çelebi; *Seyahatname*, C. XX, s. 285-290

İncelediğimiz döneme geldiği vakit, bu sayının arttığını görmekteyiz. Bu dönemin mahalle adlarını, yerlerini, etnik ve dini yapılarını, kaç "Avâriz, Nüzül, Kürekçi, Kalyoncu ve Piyade Hânesi" olduklarını, yılda ne kadar kaç defa "Avâriz, Nüzül, Sâlyâne, Tekâlif-i Örfiyye ve Tekâlif-i Şakka" türünden resim ödediklerini, 1830 tarihinde yapılan sayımdan sonra doğan, ölen, başka yerlere gidenler vb. gibi bilgileri *Antalya Şer'iyye Sicillerinde* yer alan "Avâriz ve Nüzül Resimleri" 'nin alındığını gösteren "Avâriz ve Nüzül-Hânesi Defterleri" 'nden, şehrin ihtiyacı olan masrafları karşılamak, bazı vergileri ödeyebilmek amacıyla toplanan "Sâlyâne Resimleri" 'nin toplanması için tanzim edilen "Tezîl ve Taksîm Defterleri" 'nden, yine değişik "Tekâlifler" 'in ödenmesi için tanzim edilmiş olan "Hâne Defteri", "Mahallat Defteri", "Sayım Defteri" vb. denilen defterlerden öğrenmekteyiz (39). Bu defterlerde toplam olarak 41 tane mahallenin adı, "Avârizhâne" sayıları, yılda iki defa (bazan fazla olabilir) ödedikleri vergi miktarları yer almaktadır. 26 Mart 1809 (9 Safer 1224) tarihli "Tezîl ve Taksîm Defteri" 'nde 35 mahallenin adı ve ödedikleri resim miktarları(40). Mayıs Başları 1837 (Evâhir-i Muharrem 1253) tarihli "Tezîl Defterleri" 'nde ise 41 mahallenin adı, "Avâriz-hâne" 'leri ve ödedikleri resim miktarları, 1837 tarihli başka defterlerde 6 mahallenin adı ile ödedikleri resim miktarları yer almaktadır(41). Biz bu Defterler ile diğer belgelerden yararlanarak bir tablo çıkarmayı uygun bulduk (Bkz. Tablo. IV).

39) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 10, 13. b; Defter No: 3; Sayfa No: 43.b; Defter No :6, Sayfa No: 65, 87.a-b; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 100-131

40) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No : 10.b.

41) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No : 6, Sayfa No: 65, 87.a-b.

Tablo IV- Antalya'nın Mahallelerini Gösteren Tablo'dur (1800-1867)

Sıra No	Mahallelerin Adı	1809 Tarihinde Ödedikleri Vergi miktarları (guruş olarak)	1837 Tarihinde Ödedikleri Vergi miktarı		Düşünceler
			Avarız-Hâne Sayıları	Ödedikleri Vergi miktarları (guruş olarak)	
1	Cami-i Atık	290	4,5	85,5	
2	Kara Dayı	205	2	38	
3	Ahi Kızı	203	4	76	
4	Tuzcular	223	2	38	
5	Ahi Yusuf	100	3,5	66,5	
6	İskender	155	2	38	
7	Çullah Kara	98	1	19	
8	Hacı Balaban(Balaban)	98	2	66,5	
9	Hatib Süleyman	134	0,5	9,5	
10	Mecdeddin	180	5	38	
11	Kızıl Saray(ve Kara Çallı)	864	6,5	123,5	→ Müşterek sayılmış bir sonraki sayımda ayrı ayrı sayılmışlar
12	Tahıl Pazarı(Tahıl)	165	0,5	9,5	
13	Divan Yeri	194	2	38	
14	Kiçi Baba(Kiçi Bâli)	256	2,5	47,5	
15	Sağır Beğ	490	4	76	
16	Aşık Doğan	193	2	57	
17	Demirci Süleyman	480	5,5	104,5	
18	Baba Beğ (Bâli Beğ)	556	6	114	→ 15 grş. çıkarılarak 99 guruşa indirilmiş.
19	Arab Mescidi	155	3	57	→ 37 guruş indirilmiş
20	Şeyh Şüca'	112	2	38	→ 10 grş. eksiltilek 28 guruşa düşürülmüş.
21	Araban	196	1	19	
22	Kızıl Harım(Kızıl Çıra)	165	2	38	
23	Çavuş Bağçesi (Çavuş	135	0,5	9,5	
24	Sofular	146	4	76	
25	Şeyh Sinan	1223	4	76	
26	Demürcü Kara	755	2	38	
27	Baba Doğan	438	5	95	

28	Cami'i Cedid	1485	6	114	
29	Meydan	885	3	57	
30	Kirişçiler	13	4	30	
31	Yüksek	38	0,5	9,5	
32	Makbul Ağa(Makbul)	1056	8	152	
33	Takyeci Mustafa(Takyeci)	370	5	95	
34	Edir(Ekdir)Hasan(Keder)	170	3	57	
35	Kışlak (Kışla)	854	7	1330	→ Buraya kadar olan mahalleler bütün listelerde var.
	Bu isimlere, 1837 tarihinde ve daha sonra eklenen yeni mahalle Adları				Bu mahalleler, bazı mahallelerin koltuk mahallesi denilen küçük mahallelerin ayrı sayılması ile yeni eklenen küçük mahallelerdir.
36	Elmalû	---	7	133	→ 112 guruşa indirilmiştir.
37	Perakente-i Makbul Ağa	---	1	19	
38	Perakente-i Zimmiyân	---	1	19	
39	Hisar Cündi	---	2,5	47,5	
40	Hisarlı (Kıradlı,Fiyadlı) (?)	---	1	19	
41	Parpetan (Kal'a Korkuluğu) Cündi (Barban,Yarbân) (?)	---	2,5	47,5	
	Toplam	13080	128,5	2370 -0063 2307	→ 63 grş. çıkartılmış
	1837 tarihli çeşitli Defterlerde Adları Geçen Mahalleler				
42	Kara Çallû ()	---	---	845	
43	Alaylı ()	---	---	250	
44	Zeytûn	---	---	323	
45	Hurma (Fırma) ()	---	---	172	
46	Unculu (Önceli) ()	---	---	172	
47	Şehr-i Karakoyunlu	---	---	168	
	Genel Toplam	13080	128,5	4237	

Tablo. IV'de görüldüğü gibi, 1809 tarihli "*Mahallat Defterleri*" 'nde, mahalle sayısı 35 olarak geçmektedir. 1837 tarihli "*Mahallat Defterleri*" 'nde bu 35 mahallenin adına ilaveten, 6 mahallenin adı daha eklenmiştir. 1837 tarihli çeşitli "*Mahallat Defterleri*" 'nde ise, bu 41 rakamına 6 mahallenin adı daha eklenerek toplam 47 mahalle adı daha tesbit edilmiştir. Mahalle sayılarının böyle artış göstermesini, sadece bir anda gelişen nüfus patlaması ile izah etmek mümkün değildir. Bu artışı, bazı büyük mahallelere bağlı olan ve "*Koltuk Mahalle*" denilen küçük mahallelerin ayrı sayılması, bir sayımda müşterek sayılan mahallelerin, daha sonraki sayımda ayrı ayrı sayılması, bir önceki sayımda, şehir çevresinde toplanan bazı münferit yapıların sayılmayıp, daha sonraki sayımda mahalle olarak sayılması ile izah etmek mümkün olduğu gibi, biraz da nüfus artışı ve şehrin gelişmesi ile de izah etmek mümkündür.

Mahalle adlarının genellikle Türk-İslâm isimleri taşımaları, bu bölgede kuvvetli bir Türk-İslâm kültürünün olduğunu, mahalle adları arasında, *Ahi Kızı*, *Ahi Yusuf*, *Kıçt Baba*, *Baba Beğ*, *Baba Doğan*, gibi isimlerin varlığı, bu bölgede faaliyet gösteren esnaf zümresi arasında kuvvetli bir "*Ahi Esnaf Geleneği*" 'nin var olduğunu, mahalle adları arasında, *Tuzcular*, *Cullah Kara*, *Hatib Süleyman*, *Demirci Süleyman*, *Şeyh Şüca'*, *Şeyh Sinan*, *Sofular*, *Demürcü Kara*, *Cami-i Cedid*, *Cami-i Atik*, *Takyeci Mustafa*, *Unculu* vb. gibi isimlerin olması, şehrin gelişmesinde kuvvetli bir İslâm inarış ve yaşayışının etkisi yanında, esnaf ve ticaret erbabının etkili olduğunu göstermektedir.

Tablo'da verdiğimiz "*Avârız ve Nüzül Hâneleri*" 'nden anlaşıldığı gibi, *Makbul Ağa*, *Kışla*, *Kızıl Saray* ve *Kara Çallû*, *Baba Beğ*, *Cami-i Cedid*, *Demirci Süleyman*, *Mecdeddin*, *Baba Doğan*, *Takyeci Mustafa* mahalleleri şehrin en büyük mahalleleri olarak görülürken, *Cami-i Atik*, *Ahi Kızı*, *Sağır Beğ*, *Sofular*, *Şeyh Sinan*, *Kırışçiler*, *Ahi Yusuf*, *Arab Mescidi*, *Meydan* ve *Eğdir* mahalleleri orta büyüklükteki mahalleler, kalanlar ise küçük mahalleler durumunda görülmektedir.

Yaptığımız çalışmada, bu mahallelerden ne kadarı kale içinde, ne kadarı surların dışında kalmaktaydı. Bunu, şimdilik kesin olarak tesbit etmemiz mümkün olmadı. Ama, yukarıda sözünü ettiğimiz çalışma çerçevesinde, bu mahallelerin yerlerini, bünyelerinde barındırdıkları dinî ve sosyal yapıları gösteren, ayrıntılı bir şehir iskân haritası üzerinde çalışmaktayız. Bu çalışma tamamlandıktan

sonra, mahalleler hakkında daha net ve ayrıntılı bilgi sahibi olmamız mümkün olacaktır.

2. Müslümanların Oturduğu Mahalleler

Osmanlı İmparatorluğu homojen bir yapıya sahip değildir. İmparatorluk toprakları içinde çok çeşitli etnik ve dinî unsurlar bir arada yaşamaktadır. Monografik şehir incelemelerinde de aynı sentezi görmek mümkün olmaktadır. Antalya şehri de bu açıdan tahlil edildiği zaman aynı karışık yapı görülmektedir. Daha önce incelediğimiz, bazı Osmanlı şehirlerinde Türk ve Müslüman unsurların bazı mahallelerde müstakillen, bazı mahallelerde çeşitli etnik ve dinî unsurlarla karışık olarak yaşadıklarını, bazı etnik ve dinî unsurların da yine bazı mahallelerde müstakil olarak yaşadıklarını tesbit etmiştik(42). Antalya üzerine yaptığımız bu çalışmada ise, mahallelerin, Türk-İslâm mahallesi, Rum mahallesi, Ermeni mahallesi, Yahudi mahallesi, Arap mahallesi vb. gibi ayırma tabi tutulduklarını tesbit etmek mümkün olmamaktadır. *Yukarıda tesbit ettiğimiz 47 mahallenin tamamında Türk-İslâm nüfusu yaşamaktadır. Bu 47 mahalleden sadece Cami-i Cedit ve Makbul Ağa mahallelerinde, çok az sayıda Rum nüfusun Türklerle karışık olarak yaşadıkları net olarak gözlenmektedir* (43).

Bunların dışındaki mahallelerde genellikle zimmî nüfusa rastlanmıyor. Bu durum, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye, uygunluk göstermektedir. XVII. asırda, 4 tane olan zimmî mahallesinden bazılarının tamamen Türkleşmesi, İslâmlaşmasına karşılık, bazılarının da müslüman-zimmî şeklinde karışmış olması normal gözükmektedir. Zimmîlerin din değiştirmeleri, başka şehirlere göçmeleri, evlerini müslümanlara satmaları gibi sebeplerden dolayı, müstakil mahallelerin hem sayıca azalması hem de karışık duruma gelmelerini normal bir sonuç olarak nitelemek mümkündür.

42) Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 75-133; Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik yapısı, 1771-1810", *Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 1987, s. 81-144; R. Özdemir, "Harput ve Çemişgezek'te Askerî Ailelerin Sosyo-Ekonomik yapısı, 1890-1909", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.V, İzmir, 1990, s. 41-123.

43) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No : 1, Sayfa No : 2, 5, 12.a-b; Defter No: 11, Sayfa No: 18.a; Defter No: 16, Sayfa No: 10, Belge No: 20.

3. Zımmilerin Oturduğu Mahalleler

Çeşitli Osmanlı şehirlerinde rastlanan, müstakil zimmi mahallelerine, Antalya'da rastlanmamaktadır. XVII. yüzyılda, müstakil olarak görülen 4 zimmi mahallesinden 2 tanesi tamamen Türkleşmiş, İslâmlaşmış, 2 tanesi ise ağırlık Türk-İslâm nüfusda olmak üzere karışık hale gelmiş olmalıdır. Tablo-IV'de verdiğimiz Türk-İslâm karakterli mahalle adları da aynı tesbiti doğrulamaktadır (Bkz. Tablo.IV). *Antalya Şer'iyte Sicilleri*'nde yer alan "*Mahallat Defterleri*" üzerinde yaptığımız çalışmalarda, müstakil bir zimmi mahallesinin varlığını tesbit etmemiz mümkün olmadı(44).

Zımmilerin, *Makbul Ağa* mahallesi ile *Cami-i Cedid* mahallesinde, Türk-İslâm nüfusla karışık olarak yaşadıklarını tesbit etmekteyiz(45). Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, zımmilerin diğer mahallelerde de oturduğuna dair net bilgiler tesbit edilmezken, "*Antalya Mahkeme-i Şer'iytesi*" 'nin alım-satım, evlenme-boşanma, vasi ve nâzır tayinleri, veraset ve intikâl davaları vb. gibi konularda verdiği "*Hüccet-i Şer'iyeler*" 'de, bu iki mahallede oturan müslim isimlerinin yanında, zımmilerin de isimlerine sıkça rastlanmaktadır. Bu durum, sadece iki mahallenin karışık olduğunu söylememizi veya en azından böyle bir izlenim çıktığını söylememiz mümkün olmaktadır.

4. Karışık Mahalleler

Osmanlı şehirlerinin birçoğunda, çeşitli etnik ve dini unsurların bir arada yaşadıklarını, bu unsurlardan bazılarının müstakil mahallelerde oturmalarına karşılık, bazı mahallelerde ise karışık olarak oturduklarını yukarıda belirttik. Şehirlerdeki bu yakınlaşmadan dolayı, bazı aileler birbirine komşu evlerde otururlarken, bazıları ise zirâi, ticarî ve ekonomik sahalarda faaliyet gösteren müşterek ortaklıklar kurup işletiyorlardı. Zaman zaman birbirlerine misafir olan bu aileler, kutsal gün ve bayramlarda da birbirlerini ziyaret etmekteydiler. Çeşitli Osmanlı şehirlerinde (Ankara, Tokat, Harput, Afyon, Antakya, Trabzon gibi) gördüğümüz bu

44) *Antalya Şer'iyte Sicili*; Defter No : 1, Sayfa No: 2,5, 12.a-b; Defter No : 11, Sayfa No : 18.a; Defter No : 16, Sayfa No : 10.a-b.

45) *Antalya Şer'iyte Sicili*; Defter No : 1, Sayfa No: 2,5, 12.a; Defter No : 11, Sayfa No : 18.a; Defter No : 16, Sayfa No : 10.a-b.

yakınlık ve münasebetleri, Antalya'nın karışık mahallelerinde de görmekteyiz.

Yukarıda belirttiğimiz 47 mahalleden 45 tanesi Türk-İslâm mahallesi olarak gözükmektedir. Sadece *Camî-i Cedid* ile *Makbul Ağa* mahalleleri karışık durumdaki mahallelerdir. "*Antalya Şer'iyye Sicilleri*" 'nde bu iki mahalle ile ilgili olan "*Hüccet-i Şer'iyye, İlâm-ı Şerif*" ve "*Mürasele-i Şer'iyye*" denilen resmî kayıtlar ile diğer "*resim*" ve "*tereke*" kayıtları incelediği vakit, bu kayıtlardan büyük çoğunluğunun müslüman Türkler'e ait olduğu görülmektedir. bu durumu, iki mahallede oturan nüfusun çoğunluğunu, Müslüman-Türkler'in teşkil ettiği şeklinde izah etmek gerekmektedir(46). Böyle bir izah şekli, XVII. yüzyılda müstakil 4 zimmi mahallesinden hiçbirinin bu dönemde varlığını koruyamamış olması gerçeği ile uygun düşmektedir. Zaman içinde, bu 4 mahalleden ikisi, Türkleşip İslâmlaşırken, ikisi de karışık hale gelmiş olmalıdır.

5. Mahallelerin Dinî ve Etnik Yapıları

Anadolu şehirlerinin bazılarında Türkler, Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Yahudiler vb. gibi etnik unsurlar ile Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi üç ayrı semavî dinin bir arada yaşadığı, günlük hayatı beraber paylaştıkları gözlenmektedir(47). Aynı durum Antalya'da da görülmektedir. XVII. yüzyılda, 4 ayrı mahallede müstakil olarak oturan zimmiler, XVIII ve XIX. yüzyıllarda sadece,

46) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No : 2, 5, 12.a; Defter No : 11, Sayfa No: 18.a; Defter No : 16, Sayfa No : 10.

47) Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1771-1810", *Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri, 2-6 Temmuz 1986*, Ankara, 1987, s. 81-144; Rifat Özdemir, "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik yapısı", *Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresine (1-3 Haziran, 1988, Samsun)* sunulmuş tebliğ; R. Özdemir, "Harput ve Çemişgezek'te Askerî Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.V, İzmir, 1990, s. 41-123; R. Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilâtı, 1771-1840" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986*, Samsun, 1988, s. 397-423; R. Özdemir; "Ankara Esnaf Teşkilâtı, 1785-1840", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Samsun, 1986, s. 156-180; R. Özdemir; *XIX. Yüzyılda Ankara*, Ankara, 1986, s. 75-133, 226-240; R. Özdemir, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1880-1906", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. IX, İstanbul, 1989, s. 101-157.

Makbul Ağa ve Cami-i Cedid denilen 2 mahallede Müslüman Türklerle karışık yaşar duruma gelmişlerdir. Belgelerden anlaşıldığına göre, bu iki mahallede etnik olarak Rumlar ile Türkler, dinî açıdan ise İslâmiyet ile Hıristiyanlık bir arada yaşamaktaydı(48). *Antalya Şer'iyye Sicilleri'*ne yansıyan çeşitli belgeler incelendiği vakit, bu iki unsurun arasında ciddi itilafların varlığını gösteren belgelere rastlanmamaktadır. Bu durum, etnik ve dinî unsurların, birbirlerinin dillerine, dinlerine, kültürlerine, tabii hak ve hürriyetlerine saygılı olduklarını, beraberce barış içinde yaşama yolunu seçtiklerini göstermeleri açısından önemlidir. Bu durumun böyle gelişmesinde, Osmanlı hukukçularının adli kurumlarda, ehl-i örf mensuplarının ise idarî, malî ve askerî konularda âdil ve tarafsız davranışlarının geniş ölçüde tesiri olmuş olmalıdır. Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, *ehl-i örf* ve *ehl-i şer'* mensuplarının, hukukî, idarî, beledi, malî, askerî vb. gibi konularda eşit ve yansız davranmaya ne kadar itina gösterdiklerini tesbit etmemiz fazla zor olmadı. Bu konuda, çeşitli belgelerin birbirleri ile mukayesesi, bu kanaatimizi açıkca destekler mahiyette gözükmektedir.

6. Mahallelerin Ekonomik Durumu

Osmanlı malî sistemi içinde, merkezi hükümetin genel bütçesi yanında, eyalet ve sancakların da ayrı ayrı bütçeleri olduğu bilinmektedir.

Feth edilen topraklar, devlet toprakları içine katıldıktan sonra genel bir "*Tahrir*" yapılmaktaydı. Bu tahrirden sonra yeni toprakların idarî ve askerî statüsü belirlenirken, malî statüsü de belirlenmekteydi. Tesbit edilen eyalet ve sancaklardaki yeraltı ve yerüstü tabii gelir kaynakları, bunların idarî şekilleri, bu bölgede oturan reayanın nüfus durumu, bu nüfusun ekonomik durumu, kaç "*Avârız ve Nüzül Hânesi*" kabul edildikleri, ne kadar "*Kürekçi, Kalyoncu ve Piyade Hânesi*" oldukları, bu "*hâne*ler" 'in yılda 2 taksit (duruma göre fazlalaşabilir) halinde ne kadar vergi verecekleri vb. gibi konular ayrı ayrı tesbit edilirdi. Bu tesbitten sonra tanzim edilen "*Defterler*" 'in birer sureti eyalet ve sancaklara gönderilerek,

48) *Antalya Şer'iyye Sicili*; Defter No : 1, Sayfa No: 2, 5, 12.a; Defter No: 11, Sayfa No: 18.a; Defter No : 16, Sayfa No : 10 vd.

mahkemelerde bulunan "*Şer'iyeye Sicilleri*" 'ne kayıt ediliyordu(49). Değişik tarihlerde, merkezî yönetimin istediği vergiler ile Sancakların ihtiyacı olan paralar, "*Tekâlif-i Örfî, Tekâlif-i Şakka ve Salyâne*" vb. gibi vergiler grubunu oluşturacak şekilde tanzim edildikten sonra, belirttiğimiz "*Avâriz, Nüzül, Kürekçi, Kalyoncu ve Piyade Hâneleri*" 'ne tarh ve tevzi' edilip toplanma cihetine gidilmekteydi. Belirttiğimiz bu "*Defterler*" ölçü alınarak, herkesin malî ve ekonomik durumuna göre, eşitce vergi alınması yönüne gidilmekteydi(50). Bu "*Defterler*" 'e göre, şehir, köy, mezra'a ve çeşitli mahallelerde oturan nüfusun zengin ve kalabalık olanlarından daha fazla vergi alınmasına karşılık, nüfusu fazla ve fakir olanlar ile nüfusu az ve fakir olanlardan daha az vergi alınmaktaydı. Bu uygulama ile varlıklı reaya'dan daha fazla vergi alınırken, fakir reaya'dan daha az vergi alınarak sosyal denge sağlanmaya çalışılıyordu. Devletin takip ettiği bu vergi sistemini incelediğimiz dönem Antalya'sında da görmekteyiz.

Antalya Sancağının masraflarını karşılamak üzere, yılda iki defa (fazla olabilir) toplanan "*Avâriz, Nüzül, Salyâne ve Tekâlif Resimleri*" 'nin kayıt edildiği "*Tevzi' ve Taksim Defterleri*", "*Mahallat Defterleri*", "*Hâne Defterleri*" vb. denilen defterler "*Antalya Şer'iyeye Sicilleri*" 'nde yer almaktadır(51). Bu defterleri incelediğimiz zaman Antalya'da bulunan 47 mahallenin değişik tarihlerde ne kadar vergi ödediklerini tesbit etmekteyiz. Bu defterlerde bulunan mahalle adlarının altındaki vergi rakamları, hem mahallede oturan insanların sayıları, hem de ekonomik güçleri hakkında bazı ip uçları vermektedir. Biz bu durumu tesbit edebilmek amacıyla 1809 ve 1837 tarihlerine ait 2 listeyi yanyana bir tablo halinde vermeye çalıştık.

49) Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılda Ankara*, Ankara, 1986, s. 25-133 vd.; Rifat Özdemir, "*Şer'iyeye Sicilleri'nin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi*", *I. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri, (İnönü Üniversitesi)*, Malatya, 1986, s. 179-187.

50) Nejat Göyünç, "*Hâne Deyimi Hakkında*", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, Sayı. 32 (Mart, 1973), s. 331-348; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi, Kısım, 2, Dersaadet, 1330*; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 25-133, 217-251 vd.

51) *Antalya Şer'iyeye Sicili*; Defter No : 1, Sayfa No: 10, 13.b; Defter No: 3, Sayfa No: 43.b; Defter No : 6, Sayfa No : 65, 87.a-b vd.

(Bkz. Tablo-IV). Tablo'da görüldüğü gibi, 1809 yılında *Kırışciler* mahallesi en düşük 13 guruş vergi öderken, *Camî-i Cedid* mahallesi en fazla 1485 guruş vergi ödemektedir. 1837 yılında, *Hattb Süleyman*, *Tahul Pazarı*, *Çavuş Bağçesi* ve *Yüksek* mahalleleri en az 9.5 guruşar vergi öderken, *Kışla* mahallesi en fazla 1330 guruş vergi ödemektedir. Bu durum, hem bu mahallelerde kabarık bir nüfus olduğunu, hem de hiç değilse belirli bir kesimin ekonomik yönden epeyce iyi olduğunu göstermektedir. Tablo-IV'de verdiğimiz "*Avâriz-Hâne sayıları*" 'nın da yüksek olması bunu net olarak göstermektedir (Bkz. Tablo-IV).

V. Antalya'nın Demografik Yapısı

1. Şehirdeki Müslümanların Demografik Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu, idaresi altındaki unsurları İslâm hukuku ile Türk töresinden etkilenen "*Örfî hukuk*" 'a göre idare etmekteydi. İdarî, malî, askerî ve beledi konularda bu iki hukuk anlayışının tesir ve etkileri görülür. Yapılan çeşitli tahrirlerde din faktörü esas alınarak, gerekli tanzim yapılmıştır. O nedenle, çeşitli "*Tahrir Defterleri*", "*Muhasebe Defterleri*", "*Tevzi ve Taksim Defterleri*", "*Salyâne Defterleri*", "*Avâriz ve Nüzül Hânesi Defterleri*", "*Mahallat Defterleri*", "*Hâne Defterleri*" vb. gibi defterler incelendiği zaman, tahrirlerin din esasına göre tanzim edildiği, çok az yerde etnik unsurlardan söz edildiği, diğeri bir ifadeyle etnik yapının fazla dikkate alınmadığı görülmektedir(52).

1830 tarihinde ilk defa yapılan nüfus sayımına kadar, bu defterlerdeki "*Avâriz ve Nüzül Hâneleri*, *Kalyoncu*, *Kürekcî ve Piyade Hâneleri*", "*Gerçek Hâneler*" ile beraberce kullanılarak tahmini bir nüfus elde edilmektedir. Eğer şehirlerde müslüman ve zimmi unsurlar ayrı ayrı mahallelerde oturuyorsa, bu mahalleler için tesbit edilen rakamlar ve bunlara ilave edilecek muafların sayıları ile o mahalle için tahmini bir nüfus elde edilmiş olmaktadır(53). 1830 sayımından sonra ise sayım sonuçlarına göre müslim ve zimmi nüfus, bazanda bu din mensuplarının etnik yapıları tesbit edilmektedir. Biz, *Antalya Sicilleri* üzerinde yaptığımız çalışmalarda, 1830 tarihinde, yapılan "*Nüfus Sayım Defteri*" 'ni bulamadık. Tahririn yapıldığını, "*Defter Nâzırı*" ile "*Mukayyid*" denilen nüfus görevlilerinin atandığını gösteren

52) R. Özdemir, *XIX. Yüzyılda Ankara*, s. 75-133.

53) R. Özdemir, *XIX. Yüzyılda Ankara*, s. 75-133.

belgeleri tesbit ettik(54). Ama "*Nüfus Tahrir Defteri*" 'ni ısrarla aramamıza rağmen, bulmamız mümkün olmadı. O nedenle, Antalya'da oturan müslim ve zimmi nüfusu tesbit etmek için, yukarda adlarını verdiğimiz defterlerdeki rakamları kullanarak tahmini bir nüfus elde etmeye çalışacağız.

1837 (1253) tarihine ait olarak tesbit ettiğimiz "*Avâız ve Nüzül Hânesi*" rakamlarını, "*Gerçek Hâne*" ve "*Kat Sayı*" rakamlarıyla işleme tabi tutarsak tahmini bir sayı elde etmiş olacağız. Bu rakamlar, Antalya'daki müslüman mahallelerinde oturan müslim nüfus ile zimmi nüfusu tahmini olarak ayrı ayrı vermiş olacaktır.

1837 tarihinde, müslim ve zimmi nüfusun (karışık olarak) toplam "*Avâız ve Nüzül Hânesi*" 128,5 hânedir. Bu tarihlerde bir "*Avâız-Hânesi*" 'nin kaç "*Gerçek Hâne*" 'den oluştuğunu kesin olarak tesbit edemedik. Ama aynı tarihlerde, Ankara'da, bir "*Avâız-Hânesi*" 'nin 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61, 5 "*Gerçek Hâne*" 'den (ev) meydana geldiğini tesbit ettik(55). Bir fikir vermesi bakımından bu rakamların ortalaması durumunda olan 15 ve 16 rakamlarını esas alırsak ($128,5 \times 15 = 1927$, 5 Gerçek Hâne (ev), $128,5 \times 16 = 2056$ Gerçek-Hâne (ev)) bir "*Avâız ve Nüzül-Hânesi*" 'nin 15 veya 16 evden meydana geldiğini tesbit etmiş oluruz. "*Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı*" üzerine yaptığımız bir çalışmada(56), ailelerin ortalama 4 çocuk sahibi olduklarını gördük. Bu sayıya anne ve babayı da ekleyecek olursak bir Antalya ailesinin 6 kişiden meydana geldiğini tesbit etmiş oluruz. Tesbit ettiğimiz bu 6 "*Kat Sayı*" 'sını, yukarıda belirlediğimiz 15 veya 16 "*Gerçek-Hâne Sayıları*" ile çarpacak olursak ($1927,5 \times 6 = 11565$ kişi, $2056 \times 6 = 12336$ kişi", 11565 veya 12336 kişilik tahmini toplam nüfusu bulmuş oluruz. Bu rakamlar, müslim ve zimmi ayırt edilmeden elde edilen toplam tahmini şehir nüfusudur. Bu tahmini rakamlara, din görevlisi ve asker gibi muaf olan 1500 kişilik bir nüfusu daha ekleyecek olursak şehir nüfusunun toplam olarak 13065 veya 13836 kişilik tahmini nüfusu çıkarmış oluruz.

Tesbit ettiğimiz, bu tahmini toplam nüfusun mahallelere dağılımını daha iyi vurgulayabilmek için ayrı bir tablo çıkarmayı uygun bulduk (Bkz. Tablo-V).

54) *Antalya Şer'iyye Sicli*; Defter No : 6, Sayfa No : 88.b.

55) R. Özdemir, *XIX. Yüzyılda Ankara*, s. 75-133

56) XIX. yüzyıl Antalya Ailesi üzerine yaptığımız bu çalışmanın bütün vesikalarını, alan araştırmalarını tamamladık. Yukarıda sözünü ettiğimiz çalışma ile beraberce kitap haline getirmeye çalışmaktayız.

Tablo -V - Antalya Şehir Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılışı (1837)

Sıra No	Mahallelerin Adı	Avârız-Hâne Sayıları	Kabul edilen Gerçek-Hâne Sayıları	Tesbit edilen Kat Sayı	Her mahalledeki tahmini ev sayıları	Mahallelerin Tahmini Nüfusları		Düşünceler
						15 sayısına göre (kişi olarak)	16 sayısına göre (kişi olarak)	
1	Cami-1 Atık	4,5	15-16	6	67,5- 72	405	432	
2	Kara Dayı	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
3	Ahi Kızı	4	15-16	6	60 - 64	360	384	
4	Tuzcular	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
5	Ahi Yusuf	3,5	15-16	6	52,5- 56	315	336	
6	İskender	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
7	Çullah Kara	1	15-16	6	15 - 16	90	96	
8	Hacı Balaban (Balaban)	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
9	Hatib Süleyman	0,5	15-16	6	7,5 - 8	45	48	
10	Mecdeddin	5	15-16	6	75 - 80	450	480	
11	Kızıl Saray (ve Kara Çallû)	6,5	15-16	6	97 - 104	585	624	
12	Tahıl Pazarı (Tahıl)	0,5	15-16	6	7,5 - 8	45	48	
13	Divan Yeri	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
14	Kıçı Baba (Kıçı Bâli)	2,5	15-16	6	37,5- 40	225	240	
15	Sağır Beğ	4	15-16	6	60 - 64	360	384	
16	Aşık Doğan	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
17	Demirci Süleyman	5,5	15-16	6	82,5- 88	495	528	
18	Baba Beğ(Bâli Beğ)	6	15-16	6	90 - 96	540	576	
19	Arap Mescidi	3	15-16	6	45 - 48	270	288	
20	Şeyh Şüca'	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
21	Araban	1	15-16	6	30 - 32	90	96	
22	Kızıl Harım (Kızıl Çıra)	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
23	Çavuş Bağçesi	0,5	15-16	6	7,5 - 8	45	48	
24	Sofular	4	15-16	6	60 - 64	360	384	
25	Şeyh Sinan	4	15-16	6	60 - 64	360	384	
26	Demürcü Kara	2	15-16	6	30 - 32	180	192	
27	Baba Doğan	5	15-16	6	75 - 80	450	480	
28	Cami-1 Cedid	6	15-16	6	90 - 96	540	576	
29	Meydan	3	15-16	6	45 - 48	270	288	
30	Kirişçiler	4	15-16	6	60 - 64	360	384	
31	Yüksek	0,5	15-16	6	7,5 - 8	45	48	
32	Makbul Ağa (Makbul)	8	15-16	6	120 - 128	720	768	

33	Takyeci Mustafa (Takyeci)	5	15-16	6	75 - 80	450	480	
34	Eğdir(Ekdir)Hasan	3	15-16	6	45 - 48	270	288	
35	Kışla (Kışlak)	7	15-16	6	105-112	630	672	
36	Elmalû	7	15-16	6	105-112	630	672	
37	Perakente-i Makbul Ağa	1	15-16	6	15 - 16	90	96	
38	Perakente-i Zimmiyân	1	15-16	6	15 - 16	90	96	
39	Hisar Cündi	2,5	15-16	6	37,5-40	225	240	
40	Kısalı	1	15-16	6	15 - 16	90	96	
41	Yarban Cündi	2,5	15-16	6	37,5-40	225	240	
42	Kara Çallû	---	---	-	---	---	---	Avârız-hâne sayıları tesbit edilemedi.
43	Alaylû	---	---	-	---	---	---	
44	Zeytûn	---	---	-	---	---	---	
45	Hurma (Fırma)	---	---	-	---	---	---	
46	Unculu (Öncülû)	---	---	-	---	---	---	
47	Şehr-i Karakoyunlu	---	---	-	---	---	---	
Toplam		128,5	---	-	1957,5-2088	11565	12336	

Tablo-V'de görüldüğü gibi, Antalya'nın 41 mahallesindeki toplam ev sayısı 1957,5 ev ile 2088 ev arasında değişmektedir. Yine bu 41 mahallede, tahminen toplam olarak 11,565 kişi ile 12,336 kişi arasında değişen tahmini bir nüfus yaşamaktadır. Geri kalan 6 mahalleye ait "*Avârız ve Nüzül-Hâne Sayıları*" tesbit edemediğimizden, bize ipucu verebilecek tahmini bir rakam veremiyoruz. Ancak, 1500 kişi kabul ettiğimiz muaf rakamına, 1000 kişinin de bu 6 mahallede yaşadığını kabul edersek, şehrin tahmini toplam nüfusunu 14.065 ile 14.836 kişi arasında değiştiğini söyleyebiliriz. Ch. Textier, XIX. yüzyıl ortalarına doğru bu nüfusun 15.000 ile 18.000 kişi arasında olduğunu, tahmin ederken, XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılan başka tahminlerde ise 13.000 ile 25.000 kişi arasında olduğu tahmin edilmektedir(57). Dikkat edilecek olursa, "*Avârız ve Nüzül Hanesi, Gerçek-Hâne ve Kat Sayı*" rakamlarına dayanarak benim yaptığım tahmini rakamlar ile Ch. Textier'in, hiçbir rakama dayanmadan "*gözlem*" sonucu tesbit ettiği tahmini rakamlar arasında bir yakınlık görülmektedir.

57) B. Darkot, "Antalya" İ.A., C.1, s. 459-461; "Antalya" *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, s. 758-761. 778-791.

Buraya kadar, şehrin tahmini toplam nüfusunu vermeye çalıştık. Bu nüfus içinde büyük bir çoğunluk müslüman Türkler'e aitti. Texter, tesbit ettiği nüfusun, 3/4'nün Müslüman Türkler'e, 1/4'nün ise Ortadoks Rumlara ait olduğunu belirtmektedir. Yukarıda verdiğimiz tablolarda görüldüğü gibi, bizim tesbit edebildiğimiz sadece 2 mahallede zimmiler Türklerle beraber yaşamaktadır. Tablo-V'de görüldüğü gibi bu iki mahallenin tahmini toplam nüfusu 1260 kişi ile 1344 kişi arasında değişmektedir. Bu nüfusun da tamamı zimmilere ait olmayıp, büyük çoğunluğunun müslüman Türkler'e ait olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu iki mahalle için tesbit ettiğimiz 1344 rakamı da, toplam 14.836 rakamının % 9'unu oluşturmaktadır. Bu iki mahallede oturanlardan büyük çoğunluğunun müslüman Türklerden meydana geldiği gerçeği gözönünde bulundurulacak olursa, sözü edilen iki mahalledeki zimmî nüfusun oranını % 4 veya % 5 civarında tahmin etmenin daha doğru bir yol olduğunu belirtmek gerekmektedir.

1830'da yapılan nüfus sayımına dayanan bazı çalışmalar, şehirde oturan müslim nüfusun 2879 kişiden oluştuğunu belirtmektedir(58). Verilen bu rakamlar şehirde oturan bütün erkek nüfusu oluşturmaktadır. Bir bu kadar da kadın nüfusun varlığı kabul edilirse, şehrin toplam müslüman nüfus 5758 kişiden müteşekkildir. Biz, arşivde yaptığımız çalışmalarda, 1830 tarihli "*Nüfus Sayım Defteri*" 'ni bulamadığımız için, bu rakamlar üzerinde daha ayrıntılı bilgi veremedik. 1830 sayımına ait olarak verilen bu rakama, bütün mahallelerin nüfusu dahil midir?, Sefere gidenler, askere gidenler, parekente olanlar, din görevlileri, askeriler vd. bu rakama dahil edilmiş midir? Şehirdeki zimmilerin sayısı ne kadardır? gibi birçok soru aklımıza gelmektedir. Müslümanlara ait olarak verilen rakama ne kadar zimmî nüfus rakamı eklenecektir. Bunların hepsi aydınlanması gereken konulardır.

Bu açıklamalardan sonra, 1830 sayımına göre şehrin toplam müslüman nüfusunun 5758 kişi, 1837 tarihine ait olarak tahminen verilen rakamlara göre de 12.805 veya 13.492 kişidir. 1830 tarihli "*Nüfus Sayım Defteri*" bulununcaya kadar bu rakamları ihtiyatla karşılamamanın zaruret olduğunu belirtmek gerekmektedir.

58) "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, s. 780

2. Şehirdeki Zimmilerin Demografik Yapısı

İncelediğim Antalya şehrinde, bu tarihlerde müstakil bir zimmi mahallesinin varlığını tesbit edemediğimizi yukarıda belirttik. Sadece *Makbul Ağa* ve *Cami-i Cedid* mahallelerinde Müslüman Türkler ile Ortadoks Rumların karışık olarak yaşadıklarını tesbit edebildik. Bu iki mahallede zimmi unsurun nüfusu azınlıkta idi. Tablo-V'de ve yukarıda izah ettiğimiz gibi, bu iki mahallede toplam olarak 1260 kişi ile 1344 kişi arasında değişen bir nüfus yaşamaktaydı (Bkz. Tablo-V). Bu nüfusun toplam 14.836 kişilik nüfus içindeki oranı ise % 9 civarında kalmaktadır. Bunun da yarısından fazlasının, müslüman Türk olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu açıklamalardan sonra, şehirdeki zimmi nüfusun, toplam şehir nüfusuna göre % 4 veya % 5'lik bir oranı teşkil ettiğini söyleyebiliriz. 1830 tarihli "*Nüfus Sayım Defteri*" tesbit edilinceye kadar, zimmiler hakkında verdiğimiz bu tahmini rakamları ihtiyatla karşılamamızın gerekli olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

3. Şehrin Toplam Nüfusu

İncelediğimiz dönemde şehirde 47 tane mahalle vardı. Bu 47 mahallenin 41 tanesine ait olan "*Avârız ve Nüzül Hânesi Rakamları*" 'nı tesbit ederek tahmini nüfuslarını bir tablo halinde vermeye çalıştık (Bkz. Tablo-V). Bu 41 mahallenin tahmini toplam nüfusu 11.565 kişi ile 12.336 kişi arasında değişmektedir. Bu rakamlara 1000 kişi geri kalan 6 mahallede yaşayanlar ile 1500 kişi muaf olan asker ve din görevlisi rakamları ekledik. Buna göre şehrin toplam tahmini nüfusunu 14.065 kişi ile 14.836 kişi arasında değiştirdik. Bu rakamlar ile Ch. Texier'in, XIX. yüzyıl ortalarına ait verdiği 15.000-18.000 rakamı yakınlık göstermektedir. Bu durumda, bu tarihlerde Antalya'nın toplam nüfusu 14.000 ile 15.000 arasında değişmekteydi. Bu nüfusun % 4 veya % 5'i zimmiler meydana getirirken, % 95 veya % 96'sını müslüman Türkler meydana getirmekteydi.

Arşivlerdeki çalışmalarımız sırasında, 1830 tarihinde yapılan nüfus sayımını gösteren "*Nüfus Sayım Defteri*" 'nin tesbit edilmesinden sonra, bu rakamların değişmesi imkân dahilindedir. Şimdilik kaydıyla, bir fikir vermesi için tesbit ettiğimiz bu tahmini nüfus rakamlarını ihtiyatla karşılamak gerektiğini belirtmek gerekmektedir.

SONUÇ

Buraya kadar, şehrin tarihi gelişimi, idarî taksimatı, ulaşım yolları, bu ulaşım yollarının kal'adan giriş kapıları ve adları, dış ve iç kal'a, bu kal'anın geçirdiği tamiratlar, tamiratta kullanılan malzeme ve fiyatları, şehirde barınan reaya'nın oturduğu mahalleler, bu mahallelerin adları, etnik ve dinî yapıları, müslüman ve zimmilerin nüfusları vb. gibi konular üzerinde ayrı ayrı durmaya çalıştık. Yaptığımız bu çalışmalardan, belli-başlı şu sonuçları çıkarmamız mümkündür.

1. Antalya, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde idarî, malî, ticarî ve askerî açıdan büyük bir öneme haizdi.

2. Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde, idarî açıdan büyük öneme sahipti. Beylik merkezi olduğu dönemlerde beyler, sancak merkezi olduğu dönemlerde ise sancak beyleri veya mutasarrıf ve mütesellimler veyahutta kaymakamlar hep burada oturmuştur.

3. Şehir, deniz yoluyla Kıbrıs, Şam, Mısır, Venedik, İzmir ve İstanbul gibi merkezlere bağlanırken, kara yoluyla da Anadolu içlerine ve tarihi "*Kral ve İpek Yolu*" 'na bağlanmaktaydı.

4. Bu yollar, Osmanlı döneminde, *Kebir Kapı, Küçük Kapı, İskele Kapısı, Asitâne Kapısı* vb. gibi irili-ufaklı 13 tane kapıdan şehre girmektedir.

5. Şehir "*iç ve dış kal'a*" denilen surlarla çevrili idi. Bu surların değişik yerlerine yapılan, *Tophâne, Hıdırlık, Zindan, Liman* vb. gibi burçlar ile askerî amaçlar gerçekleştirilmeye çalışılırken, çeşitli kule, depo, idarî binalarla, idarî ve ticarî amaçlar gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.

6. Kal'a, 1815, 1820, 1825, 1827, 1836 tarihlerinde, şehir mimarları ile Hassa mimarlarının müşterek plânları ile taş, tuğla, kiremit, kireç, kum, horasan, çeşitli kereste, demir, çivi, mısır, eğseri, cam vb. gibi malzemeler kullanılarak toplam olarak 160.578 guruş (6.423.120 para, 19.269.360 akçe eder) sarf edilip esash bir tamirattan geçirilmiştir.

7. İncelediğimiz dönemde, şehirde 47 tane mahalle vardı. Bunlardan 45 tanesi Müslüman-Türk mahallesi, iki tanesi de müslüman ve zimmi şeklinde karışık idi.

8. Şehirde Müslüman Türkler ile zimmilerden oluşan toplam olarak 14.065 kişi ile 14836 kişi arasında değişen bir nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfusun % 4 veya % 5' ini zimmiler, % 95 veya % 96' sını müslimler oluştuyordu.

9. Şehir nüfusu arasında, büyük boyutlara varan itilaflar görülmüyordu. Bu olumlu duruma, Osmanlı örfi ve şer'i idareci ve hukukçularının tarafsız, adil ve eşit davranışlarının geniş ölçüde etkisi olmuş olmalıdır.